

ĮVARDŽIUOTINIAI BŪDWARDŽIAI UTENIŠKIŲ TARMĖJE

Regina RINKAUSKIENĖ

§ 1. Įvardžiuotiniai būdvardžiai labai nevienodai vartojami Lietuvoje. Kai kuriose vietose (pvz., pietų Lietuvoje) jų beveik nebėra, kitur jų paradigmos gerokai apnykusios. Dar gana gerai įvardžiuotinių būdvardžių sistemą išlaiko žemaičiai ir vakarų aukštaičiai (zanavykai). Iš rytų aukštaičių šie būdvardžiai sistemingai vartojami šiaurinėje ploto dalyje: Liūkmenų, Dusetų, Utenės, Vyžuonų apylinkėse (Zinkevičius, 1957, 97). Visos tos apylinkės¹ yra uteniškių tarmės plote. Iš tiesų uteniškių tarmėje įvardžiuotiniai būdvardžiai dar vartojami, ypač sistemingai vyresniosios kartos kalboje.

§ 2. Šio straipsnio tikslas – iš visų surinktų faktų pateikti, kiek galima, tikslesnę įvardžiuotinių būdvardžių paradigmą uteniškių tarmėje, palyginti tarmės ir bendrinės kalbos (toliau bk) įvardžiuotinių būdvardžių paradigmas, atskleisti svarbiausius kitių dėsningumus.

§ 3. Vyriškoji giminė

Vienaskaita

V. <i>gė.rasėi</i> / <i>gė.rasėi</i> / <i>gė.rasai</i> ~	gėrasiai / gerasiai / gėrasai
K. <i>gė.ra.jæ</i> ~	gėrojo
N. <i>gė.rajæ.m</i> / <i>gė.rá.ñsui</i> ~	gerajám ² / gerámsui ³
G. <i>gė.ru.ji</i> ~	gėrajį
Įn. <i>gė.rú.oju</i> ~	gerúoju
Vt. <i>gė.rajæñ</i> / <i>gė.rajæñ</i> ~	gerajám / gerajáñ ⁴
II. <i>gė.rá.jæñ</i> / <i>gė.rajæñ</i> / <i>gė.ráñ.sæñ</i> ~	geráján / gerajáñ / gerañsian

¹ Ginčytinų klausimų galėtų iškilti nebent dėl Liūkmenų parapijos, kur balsių sistema yra tokia pati kaip ir visų uteniškių, tik čia dzūkuojama kaip vilniškių plote.

² Kartais naudininkas gali būti kirčiuojamas kaip bk antrame nuo galo skiemenyje.

³ Tokios formos dažnesnės vilniškių paribėje, pvz.: *kur_ jæ.m te.vė.lis jáu_mažá.ñsui dá.væ.sunė.lui* ~ kur jám tėvėlis jau mažámsui dāvė sūnėliui Slk.

⁴ Atskirose šnektose vietininkas gali būti kirčiuojamas kaip ir bk, pvz., gerájam, tokiu atveju jis sutampa su vienaskaitos naudininku, kai pastarasis irgi kirčiuojamas šaknyje. Galbūt dėl šios priežasties vienaskaitos vietininkas vis dažniau linkstamas kirčiuoti gale.

Daugiskaita

V. <i>gerieji / geriejæ. ~</i>	gerieji / geriejie ⁵
K. <i>gærũ.ju. ~</i>	gerũjũ
N. <i>geriesæm ~</i>	geriesiam
G. <i>gærũõsus ~</i>	gerũosius
Įn. <i>gærãĩ.šeis ~</i>	gerãisiais
Vt. <i>gærũõsæs / gærũõ,šõ's ~</i>	gerũosiuos
Ill. <i>gærũõsæs / gærũõ,šõ's ~</i>	gerũõsiuos ⁶

Kadangi būdvardžiui suaugus su įvardžiu, labai pasikeitė jų galūnių padėtis (būdvardžio galūnė ėmė veikti žodžio vidaus dėsniai, o įvardžio galūnė – žodžio (bet jau ne vienskiemenio) galo dėsniai), todėl įvardžiuotinių būdvardžių galūnės yra tokios įvairios.

Atskirai aptarsime kai kuriuos linksnius.

1. Dažniausiai vienaskaitos vardininkas yra kirčiuojamas šaknyje, o pasitaikantys galūnėje kirčiuojami variantai turėtų būti laikomi naujesniais (Zinkevičius, 1957, 88). Įvardis priaugo prie būdvardžio kaip enklitikas, vadinasi, savarankiško kirčio jis neturėjo.

2. Vienaskaitos kilmininko formoje aiškiai matyti senovinės būdvardžio ir įvardžio galūnės *-ã, sutrumpėjusios iki pusilgių nekirčiuotoje pozicijoje (įvardžio galūnė dar supriešakėjusi po minkštojo priebalsio).

3. Vienaskaitos audininką vis labiau linkstama kirčiuoti gale – tai galėtų būti išlyginta pagal paprastųjų būdvardžių vienaskaitos audininką, kuris kirčiuojamas tik gale, pgl.: *gerám, baltám, šviesiám* ir t. t.

1. Vienaskaitos galininke matyti bendras rytų aukštaičių fonetikos procesas *-an → *-ã → *-ũ → -u.

2. Vienaskaitos vietininkas kirčiuojamas gale (išlyginta pagal paprastuosius būdvardžius, pvz.: *gerám, baltám*), be to, tiek paprastųjų būdvardžių, tiek ir įvardžiuotinių būdvardžių galinis garsas gali būti -n arba -m. Nors uteniškių tarmėje inesyvas ir iliatyvas beveik niekada nepainiojami (reti atvejai užrašyti Sugiñčiuose), tačiau tokios galimybės atmesti negalima.

⁵ Tokie pavyzdžiai užrašyti Panemunėlio šnektoje (Mulvainaitė, 1960) ir pateikti „Lietuvių kalbos tarmių“ (LKT, 1970) chrestomatijoje iš Rokiškio rajono atskirų punktų (Lukštai, Svõbiškis), pvz.: *seniejæ. žmõ næs saki dava. - senieje žmonės sakydavo, šitæ. jáuniejæ kal.ba - šitie jaunieji kalba, baltiejæ. da.bilal - baltieji dobilai ir pan. Šios formos negalėtų būti senos, nes pagal Leskieno dėsny visos akūtinės galūnės sutrumpėjo. Tačiau mažai tikėtina, kad tai naujai sudarytos formos pagal įvardį *jie*, nes uteniškių tarmėje tokio įvardžio visai nėra (jis pakeistas įvardžiu *anas*). Daugiau panašių formų nė viename uteniškių punkte nepavyko užrašyti.*

⁶ Apie skirtingas uteniškių tarmės inesyvo ir iliatyvo priegaides žr. Rinkauskienė, 1997, 3 išn.

3. Iliatyvas su išlikusiu *n* būdvardžio kamiene yra užrašytas tik vilniškių paribyje, t. y. Saldūtiškio ir Kirdeikių parapijose, pvz.: *pirmañ.sæn kæpalañ kri.žu. insp.uzda.va.* ~ pirmañsian kepalaiñ krýžių inspáusdavo Sld, *gærañ.sæn kambariñ iné.jæ.* ~ gerañsian kambariñ inėjo Krd. Tokius pavyzdžius turbūt galėtume paaiškinti, remdamiesi Z. Zinkevičiaus (1978, 101) mintimis, kad įvardžiuotinio būdvardžio abiem fleksijoms nutolti nuo paprastojo būdvardžio ir įvardžio fleksijų labai trukdęs paprastojo būdvardžio ir įvardžio pavyzdys, dėl šios priežasties vietoj fonetiškai nutolusių dėmenų galūnių neretai vėl buvo atstatomos įprastinės. Dėl šių dviejų jėgų priešingo veikimo ilgainiui galėjusios atsirasti to paties linksnio gretiminės formos. Tačiau negalima atmesti ir to fakto, kad iliatyvo formos su išlikusiu *-n* būdvardžio kamiene užrašytos tik vilniškių paribyje, – vadinasi, galėtų būti atėjusios į uteniškių tarmę iš vilniškių ploto, kuriame su išlikusiu *n* arba *m* būdvardžių kamiene yra daug daugiau linksnių, pvz.: *baltámjam, baltlemsiam* ir pan.

1. Daugiskaitos kilmininko galūnė sutrumpėjusi iki pusilgės nekirčiuotoje pozicijoje, o būdvardinė galūnė pusilgė net ir kirčiuota, nes yra veikusi paprastoji forma.

2. Daugiskaitos naudininkas – sutrumpėjusi dviskaitos forma, turinti daiktavardinę įvardinio dėmens galūnę; ją galėtume bandyti aiškinti (Zinkevičius, 1957, 84), remdamiesi tuo faktu, kad įvardžiuotiniai būdvardžiai neretai atlieka daiktavardžio funkciją, o tada tokių būdvardžių susidaranti daiktavardinės galūnės gali būti apibendrintos visiems būdvardžiams.

3. Daugiskaitos inesyvas ir iliatyvas – homoniminės formos, praradusios vieną skiemenį dėl morfologinio trumpėjimo; o dėl nevienodo **-ō* (>bk *uo*) virtimo į *a* uteniškių tarmėje turime dvejopą jų išraišką⁷.

§ 4. Moteriškoji giminė

Vienaskaita

V. <i>gæró.jæ</i> ~	gerója
K. <i>gærō.sæ.s</i> ~	gerōsios
N. <i>gæ.ra.jai</i> ~	gërajai
G. <i>gæ.ru.ju</i> ~	gërają
Įn. <i>gærú.ju / gærú.ju</i> ⁸ ~	gerájja / geróuja
Vt. <i>gærō.jæ.í</i> ~	gerōjoj
II. <i>gærō.jæ.n</i> ~	gerōjon

⁷ Nekirčiuotas *uo* gali būti išlaikomas arba vietoj jo turimas *a*; ši izoglosa eina nuo uteniškių ribos šiaurėje pro Obeliūs–tarp Dusetų ir Jūžintų–tarp Daugailių ir Sudeikių–pro Tauragnūs–tarp Saldūtiškio ir Kūktiškių–pro Labanorą į vilniškių plotą. Rytinė uteniškių ploto dalis išlaiko nekirčiuotą *uo* (jis dažniausiai gauna šalutinį kirtį), o vakarinė dalis vietoj *uo* taria *a*.

⁸ *jełgu jáunúuju neverkstai_vl.su gi.vė.nimu. vėrks* ~ jełgu jaunuója neverks, tai vlsą gyvėnimą vėrks Slk.

Daugiskaita

V. <i>gǎ.ra.sæs</i> ~	gėrosios
K. <i>gǎrú.ju</i> ~	gerūjų
N. <i>gǎrǝ:sǎ:m / gǎrǝ:msǎ:m</i> ⁹ ~	gerósiom / gerómsiom
G. <i>gǎrǝ:sǎ:s</i> ~	gerósias
Įn. <i>gǎrǝ:sǎ:m</i> ~	gerósiom
Vt. <i>gǎrǝ:sǎ:s</i> ~	geró,síós
Il. <i>gǎrǝ:sǎ:s</i> ~	gerǝ,síós

Atskirai aptarsime kai kuriuos moteriškosios giminės linksnius.

1. Vienaskaitos vardininkas yra su kitokia baigme nei bendrinėje kalboje. Z. Zinkevičiaus (1966, 289) nuomone, tokia forma su *-ja* yra toje Lietuvos dalyje, kur vartojami įvardžiai *anas, ana* vietoj *jis, ji*; kalbininko nuomone, ši forma esanti senesnė nei bk su *-ji*, nes ši teiginį grindžia sudaiktavardėję būdvardžiai, kaip *margója* (karvės vardas), pastebėti įvairiose vakarų aukštaičių ploto vietose (pvz., apie Siñtautus), be to, forma *baltója* turima ir senuosiuose kalbos paminkluose, netgi parašytuose vakarų aukštaičių tarme. Ją rodo XVI a. dokumentų vietovardžiai iš to ploto, kur dabar tėra *baltóji*, pvz., *Дудея – нива в Видуклев . вол.* (Sprogis, 1888, 13). A. Rosino (1988, 166) nuomone, dar reikėtų patikrinti, ar *-ja* nėra evoliucinė ar korekcinė inovacija, atsiradusi skirtingose šneklose dėl skirtingų raidos motyvų, nes dar niekas nesąs tvirtai įrodęs, kad slavų *-ja* yra reliatyvinis įvardis; be to, nesąs įrodyta, kad tiek slavų, tiek baltų įvardžiuotinių būdvardžių komponentas buvęs reliatyvinis įvardis, o rekonstruoti **iǎ* greta **is* būtų nekorektiška. Vadinasi, šis dalykas lieka galutinai neišaiškintas.

2. Vienaskaitos kilmininko būdvardinė galūnė neišlaikyta sena, o yra tokia kaip bk, tik įvardžio galūnė yra senovinė **-ās*, sutrumpėjusi iki pusilgės nekirciuotoje pozicijoje ir supriešakėjusi po minkštojo priebalsio.

3. Vienaskaitos galininkas – dėsningų fonetinių procesų, vykusių rytų aukštaičių šneklose, rezultatas: tiek būdvardinė, tiek įvardinė galūnė *-u* < **-ū* < **-ǎ* < **-āñ*.

4. Vienaskaitos įnagininkas gali būti dvejopas: dėsningas *gǎrú.ju*, kur *-u* < **-ū* < **-ǎñ* < **-ǎñ*, ir toks pats kaip vyriškosios giminės įvardžiuotinių būdvardžių *gǎrú.jju*. Antrasis variantas susidarė dėl tarmės fonetikos raidos. Dėl *añ* → *u* (Zinkevičius, 1957, 78) fonetiškai sutapo paprastųjų būdvardžių vyriškosios ir moteriškosios giminės vienaskaitos įnagininkai (*su_bá.ltu sukñǎtǝ* ~ su bálta suknelė ir *su_bá.ltu žl.rgu* ~ su báltu žlrgu), o dėl šios priežasties galėjo atsirasti vienodos ir įvardžiuotinių būdvardžių moteriškosios ir vyriškosios giminės vienaskaitos įnagininko formos.

5. Vienaskaitos vietininkas yra praradęs skiemenį dėl morfologinio trumpėjimo.

⁹ Tokios formos dažnesnės vilniškių paribyje, pvz.: *raǐgdava. labǎl da.vanú. jáunǝ:msǎ:m dáúk* ~ reikdavo labai dovanų jaunómsiom daūg Slk.

6. Kaip ir visų kitų linksniuojamų kalbos dalių, išlaikytas iliatyvas.

7. Daugiskaitos vardininkas turi išlaikęs tiek būdvardžio, tiek įvardžio senovinę galūnę *-ās, kuri yra sutrumpėjusi nekirčiuotoje pozicijoje, o įvardinė po minkštojo priebalsio dar supriešakėjusi.

8. Daugiskaitos naudininkas ir įnagininkas – homoniminės formos, tai sutrumpėjusios senosios dviskaitos formos.

9. Dėl daugiskaitos galininko formos *gerósias* K. Būga (1961, 870) buvo linkęs manyti, kad šios formos balsis *o* galėjęs būti pakeistas į *ā* dėl acc. pl. *gerās*, o nazalizacija esanti tokios pat rūšies, kaip žemaičių žodyje *mąstis* „mostis“. Visai kitos nuomonės Z. Zinkevičius (1966, 291). Jis teigia, kad tokios daugiskaitos galininko formos žinomos tose Lietuvos vietose, kur vartojamos gimininių įvardžių daugiskaitos galininko formos: *tós* „tàs“, *anós* „anàs“ ir pan. Uteniškių tarmėje taip pat vartojamos tokios gimininių įvardžių daugiskaitos galininko formos, todėl visai tikėtina, kad tarp jų ir įvardžiutinių būdvardžių daugiskaitos galininko yra neginčijamas ryšys. Be to, tokių pačių formų randame ir senuosiuose kalbos paminkluose, pvz.: *po wissas schalis artimósias* VEE 121²³, *ape... wotis biaurosses* MŽ 425⁵. Tokia pati forma šiaurės žemaičių tarmėje, pvz., *gerúoses*. Vadinasi, uteniškių tarmėje esanti daugiskaitos galininko forma *gerósias* yra senesnė už bendrinėje kalboje esančią *gerásias*, priešingu atveju uteniškių tarmėje nosinis *q* būtų davęs **gerūs*, o ne *gerās*.

10. Daugiskaitos inesyvas ir iliatyvas yra homoniminės formos, turinčios šalutinį kirtį įvardžio galūnėje – priešingu atveju jos sutaptų su vienaskaitos kilmininku; kartais iliatyvas gali būti išlaikęs postpoziciją *na < *nā*.

§ 5. Baigiant galima daryti tokias išvadas.

1. Šiandieninė įvardžiutinių būdvardžių sistema uteniškių tarmėje yra produktyvių linksniavimo tipų sistema su išlikusiomis negausiomis kitų linksniavimo tipų liekanomis, todėl kitų kaminų įvardžiutinių būdvardžių paradigmos nepateikiamos ir neanalizuojamos.

2. Produktyvieji linksniavimo kamienai (*i)a* (f. (*i)ā*)) braunasi į neproduktyviuosius *u* (f. *iā*).

3. Dėl tarmės fonetikos raidos uteniškių tarmėje sutampa (*i)a* (f. *iā*) ir *u* (f. *iā*) kaminų vienaskaitos galininkas (*gėžu.ji* ~ *gėrajji* ir *grāžu.ji* ~ *grāžujji*), todėl labai dažnai ir *u* (f. *iā*) kaminų vardininkas įgauna (*i)a* (f. *iā*) kamieno formas pvz.: *grāžx-sai*¹⁰ / *grāžxšėj| gražaxšėj| gražaxsai* arba *plā.tasai*¹¹ / *plā.taxšėj| platasxj| platasxėj* ir t. t.

¹⁰ *ūžatlas grāžxšai* - ažuolas gražiasai Ds.

¹¹ *kuřtas diržas plā.tasai* - kur tas diržas platasai Ds; *mā.na. plā.tasai sa.lā.li.s-* mano platasai suolelis Ob.

PRONOMINAL ADJECTIVES IN THE EAST-AUKŠTAITIAN DIALECT OF UTENA

Summary

The article deals with the pronominal adjectives of one of the East-Aukštaitian dialects. The material presents the historic development of the various forms. The formation and abundance of homonymic forms determine the use of the productive (*j)a* (*f.(j)ā*) stems instead of the non-productive *u* (*f. jā*) stems.

LITERATŪRA

Būga K., 1961, Rinktiniai raštai, t. 3. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas, t. 1–20. Vilnius: Mokslas.

LKT – Lietuvių kalbos tarmės: Chrestomatija. Vilnius: Mintis, 1970.

MŽ – Mažvydas. Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams. Spaudai parūpino Dr. Jurgis Gerullis. Kaunas, 1922.

Mulvainaitė M., 1960, Panemunėlio tarmės fonetika ir morfologija: Dipl. darbas. Vilnius.

Rinkauskienė R., 1997, Rytų aukštaičių uteniškių kamieno daiktavardžiai. – *Kalbotyra*, t. 46 (1), 71–81.

Rosinas A., 1988, Baltų kalbų įvardžiai. Vilnius: Mokslas.

Sprogis, 1888 – Спрогис И. Я. Географический словарь древней жемойтской земли XVI столетия. Вильна.

VEE – Euangelias bei Epistolas Nedeliu ir schwentuju dienosu skaitomosias ... pergulditas... per Baltramiejū Willenta... Karalauczui ... Metu M. D. LXXIX.

Zinkevičius Z., 1957, Lietuvių kalbos įvardžiutinių būdvardžių istorijos bruožai. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija. Vilnius: Mintis.

Zinkevičius Z., 1978, Dėl įvardžiutinių būdvardžių raidos. – *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. 18, 99–107.

Vilniaus pedagoginis universitetas
Lietuvių kalbotyros katedra

Įteikta
2004- 01-05